

ЩОДО ПИТАННЯ СТОСОВНО ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ В КОНТЕКСТІ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Кухарєв Олександр Євгенович,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена виявленню основних напрямів удосконалення інституту спадкового договору в цивільному законодавстві України. Підкреслюється, що норми, які регулюють спадковий договір і структурно розміщені в главі 90 Цивільного кодексу України, охоплюють інститут зобов'язального, а не спадкового права. Спадковий договір – це договір на випадок смерті, а не договір про спадкування. Наголошено, що концепція Цивільного кодексу України не дає змоги розглядати такий договір як вид спадкування поряд зі спадкуванням за заповітом і спадкуванням за законом. Обґрунтовано, що за своєю юридичною характеристикою спадковий договір є одностороннім, консенсуальним і відплатним. Досліджуваний інститут потребує оновлення з урахуванням розпочатого процесу рекодифікації цивільного законодавства України. Зокрема, доцільно закріпити в Цивільному кодексі України застереження про можливість розірвання спадкового договору судом на вимогу особи, яка контролює виконання спадкового договору, а також на вимогу спадкоємців відчужувача в разі умисного вбивства відчужувача набувачем. Додатково варто встановити базове повноваження особи, яка контролює виконання спадкового договору, щодо звернення до суду з позовом про зобов'язання набувача вчинити певні дії, визначені спадковим договором, після смерті відчужувача. Крім того, з метою забезпечення належного виконання спадкового договору в законі важливо закріпити застереження, що повноваження контролюючої особи встановлюються договором. Удосконалення інституту спадкового договору в процесі рекодифікації цивільного законодавства України значно розширить застосування цього механізму розпорядження майном фізичної особи на випадок її смерті.

Ключові слова: спадковий договір, набувач, відчужувач, виконання спадкового договору, динаміка спадкового договору, контроль за виконанням спадкового договору.

Kukhariev Oleksandr. Regarding the issue on improving the inheritance agreement institution in the context of recodification of civil legislation of Ukraine

The article is focused on identifying the main areas of improving the inheritance agreement institution in the civil legislation of Ukraine. It has been emphasized that the norms regulating the inheritance agreement and structurally are in the Chapter 90 of the Civil Code of Ukraine, cover the law of contracts institution, but not law of succession. An inheritance agreement is a contract causa mortis, but not a contract on succession. It has been emphasized that the concept of the Civil Code of Ukraine does not allow to consider such an agreement as a type of succession along with testate succession and hereditary succession. It has been substantiated that the inheritance agreement according to its legal characteristics is unilateral, consensual and repayable. The researched institution needs updating taking into account the started process of recodification of the civil legislation of Ukraine. In particular, it is expedient that the Civil Code of Ukraine should enshrine a provision on the possibility to terminate the inheritance agreement by the court at the request of the person supervising the execution of the inheritance agreement, as well as at the request of the alienator's lawful heirs in case of intentional homicide of the alienator by the acquirer. In addition, the basic power of the person supervising the execution of the inheritance agreement should be established in regard to filing the application to the court to oblige the acquirer to take certain actions specified in the inheritance agreement after the alienator's death. Besides, it is important that the law should enshrine the stipulation that the powers of the supervising person are established by the agreement in order to ensure the proper execution of the inheritance agreement. Improvement of the inheritance agreement

institution in the process of recodification of the civil legislation of Ukraine will significantly expand the application of the disposition of property mechanism upon the death of an individual.

Key words: *inheritance agreement, acquirer, alienator, execution of inheritance agreement, dynamics of inheritance agreement, control over the execution of inheritance agreement.*

Цивільний кодекс України (далі – ЦК) як кодекс приватного права істотно розширив диспозитивні засади регулювання цивільних правовідносин шляхом надання суб'єктам правової можливості укладати різноманітні договори, як передбачені, так і не передбачені цивільним законодавством. Причому цивільно-правовий договір розглядається не як правочин, правовідносини чи документ, а як регулятор цивільних правовідносин, яким створюються й закріплюються правила поведінки учасників відповідних відносин.

Однією з абсолютних новел ЦК є спадковий договір, за яким одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача. Протягом тривалого часу інститут спадкового договору залишається предметом гострих наукових дискусій в українській цивілістиці, маючи як прихильників [1, с. 244, 245; 2, с. 262, 263; 3, с. 302], так і запеклих противників, що можна пояснити специфікою конструкції цього договору та суттєвою відмінністю від зарубіжних аналогів, зокрема від класичної німецької моделі спадкового договору. Наведене яскраво ілюструється висловлюваннями окремих авторів, що спадковий договір обмежує можливість відчужувача розпоряджатися за життя своїм майном, визначеним у договорі, у тому числі шляхом складення заповіту. Додатково стверджується, що такий договір є спробою позбавити певних спадкоємців права одержати обов'язкову частку в спадщині. Із цих міркувань формулюється загальний висновок про недійсність спадкового договору з моменту його укладення [4, с. 632].

Категорія спадкового договору належить до однієї з найбільш розроблених у юридичній літературі. Ця тема була предметом досліджень В.В. Луця, І.В. Спасиво-Фатєєвої, Ю.О. Заїки, Р.А. Майданика, З.В. Ромовської, С.Я. Фурси, А.Б. Гриняка, Л.В. Красицької, О.П. Печеного, Є.О. Рябоконея, Є.І. Фурса, С.В. Мазуренко, В.В. Васильченка й інших учених.

Аналіз нотаріальної та судової практики, а також правової доктрини переконливо свідчить про необхідність удосконалення інституту спадкового договору. Цьому також сприяє розпочатий процес рекодифікації цивільного законодавства України. Невипадково в Концепції оновлення ЦК одним із питань, що підлягає переосмисленню, є реалізація свободи договору при укладенні спадкового договору [5, с. 58]. Отже, можна стверджувати про наявність сприятливих умов для оновлення гл. 90 ЦК, норми якої структурно охоплюють інститут спадкового договору.

Метою статті є виявлення основних напрямів удосконалення інституту спадкового договору.

Для досягнення поставленої дослідницької мети варто передусім з'ясувати сутність спадкового договору. Аналіз гл. 90 ЦК дає підстави стверджувати, що спадковий договір не регулює відносин спадкування. У разі переходу права власності на майно, визначене цим договором, не застосовуються норми спадкового права, тобто відповідне майно не набуває статусу спадкового, на чому неодноразово наголошувалося в українській цивілістиці. Аналогічний підхід послідовно застосовується й у судовій практиці. Так, згідно з п. 28 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 № 7, перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування, а тому на відносини сторін не поширюються відповідні правила про спадкування, у тому числі право на обов'язкову частку.

Верховний Суд у Постанові від 10.05.2018 наголосив, що, згідно з ЦК, сутність спадкового договору полягає в тому, що за таким договором відбувається розпорядження належним відчужувачеві майном ще за життя, але з набуттям права власності на майно набувачем після смерті відчужувача. Отже, спадковий договір має подвійну правову природу, він водночас є і розпорядженням на випадок

смерті, і договором, змістом якого визначаються його істотні умови [6].

Саме виходячи з концепції спадкового договору, закладеної в ЦК його розробниками, цей договір не може визнаватися самостійним видом спадкування. Невипадково в ст. 1217 ЦК імперативно встановлено лише два види спадкування – за заповітом і за законом, хоча окремі дослідники, зокрема Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova [7, с. 364], В.В. Васильченко [8, с. 37], висловлюються про визнання спадкового договору самостійною підставою спадкування поряд зі спадкуванням за заповітом та спадкуванням за законом. Але для реалізації подібного підходу необхідно повністю змінити концептуальні засади цього договору, закріпивши основною його метою призначення спадкоємців.

Спадковий договір є різновидом договорів про передачу майна у власність. Через це норми, що регулюють спадковий договір і структурно розміщені в гл. 90 ЦК, охоплюють інститут зобов'язального, а не спадкового права. *Очевидно, що спадковий договір – це договір на випадок смерті, а не договір про спадкування.* Розміщення спадкового договору в структурі кн. 6 пояснювалося розробниками ЦК тим, що цей договір більше тяжіє до спадкового права, зберігаючи при цьому всі риси цивільного договору [9, с. 288]. Назву «спадковий договір» можна пояснити, по-перше, моментом виникнення в набувача права власності на майно, що є предметом договору, та, по-друге, правовою можливістю покладення на набувача обов'язку виконання розпоряджень відчужувача вже після його смерті.

Сутність спадкового договору розкривається через елементи юридичної характеристики.

Односторонній характер спадкового договору виражається в тому, що обов'язки за цим договором має лише одна сторона – набувач. Відчужувач не зобов'язаний учинити будь-які дії, оскільки перехід права власності на його майно здійснюється «автоматично» в разі смерті. Зокрема, на відчужувача не може бути покладено обов'язок не розпоряджатися майном, яке становить предмет спадкового договору, оскільки на таке майно нотаріус накла-

дає заборону відчуження при посвідченні договору (ст. 1307 ЦК). У зв'язку з цим відчужувач навіть формально не має правової можливості розпорядитися цим майном під час дії відповідного зобов'язання.

Водночас питання стосовно віднесення спадкового договору до односторонніх чи двосторонніх договорів є дискусійним у цивілістиці. Із цього приводу можна відзначити дві позиції, що протиставляються одна одній.

Прихильники першої [1, с. 244, 245; 10, с. 92; 11, с. 331] стверджують, що спадковий договір є одностороннім, адже тягар договірних обов'язків покладено на одну сторону – набувача.

Інші вчені [12, с. 139; 13, с. 477; 14, с. 33] наполягають на тому, що спадковий договір є двостороннім. Це обґрунтовується тим, що права й обов'язки виникають як у набувача, так і у відчужувача, причому правам однієї сторони кореспондують обов'язки другої й навпаки. Серед обов'язків, які покладаються на відчужувача, зазвичай називають такі: не відчужувати майно, що є предметом спадкового договору; уживати заходів, спрямованих на недопущення втрати, загибелі або псування цього майна.

Спадковий договір є *відплатним*, проте варто зважати на певні особливості, якими він відрізняється від класичного відплатного договору. Як відомо, відплатність договору передбачає надання сторонами договору одна одній зустрічного матеріального задоволення. Утім у спадковому договорі майнове задоволення набувача не здійснюється особисто відчужувачем або третьою особою, а відбувається автоматично у зв'язку зі смертю власника майна. Тобто відчужувач не зобов'язується вчинити дії з передачі майна. Ще один важливий момент – законом передбачена можливість покладення на набувача обов'язку вчинити дії немайнового характеру, взамін чого він усе одно набуває право власності на майно, визначене в спадковому договорі, після смерті відчужувача.

Консенсуальний характер спадкового договору зумовлений тим, що договір вважається укладеним, коли сторони в належній формі досягли згоди з усіх його істотних умов, хоча окремі автори вважають, що спадковий договір є реаль-

ним [15, с. 37] або як реальним, так і консенсуальним [16, с. 111–113]. Утім, якщо погодитися з реальним характером спадкового договору, виявиться, що на підставі неукладеного договору нотаріус повинен накласти на майно відчужувача заборону відчуження. Крім того, у такому разі виконання набувачем розпоряджень відчужувача відбуватиметься за межами договірної правовідносини.

Можна визначити кілька напрямів удосконалення інституту спадкового договору.

Оскільки спадковий договір не опосередковує відносин спадкування, при його виконанні не застосовуються норми кн. 6 ЦК, включаючи положення ст. 1224 ЦК стосовно усунення від права на спадкування спадкоємця, який позбавив життя спадкодавця або вчинив замах на його життя. Через це на практиці виникає проблема правових наслідків убивства відчужувача набувачем. Наприклад, між відчужувачем і набувачем (відповідно, бабою та внуком) було укладено спадковий договір, за умовами якого набувач узяв на себе зобов'язання виконувати передбачені в ньому розпорядження відчужувача й у разі її смерті набуває право власності на належне майно (квартиру). Вироком районного суду набувача було визнано винним у скоєнні навмисного вбивства відчужувача за спадковим договором і призначене покарання у вигляді 10 років позбавлення волі.

До суду звернувся спадкоємець відчужувача з позовом про розірвання спадкового договору у зв'язку з невиконанням набувачем умов цього договору. Залишаючи без змін рішення судів нижчих інстанцій про задоволення позову, Верховний Суд наголосив, що в ст. 1308 ЦК, відповідно до якої спадковий договір може бути розірвано лише на вимогу відчужувача та набувача, регламентовано не всі варіанти розірвання цього договору, які передбачити неможливо. Так, спадковий договір може бути розірваний і після смерті відчужувача, коли виконання не було здійснено або було здійснено частково чи здійснювалося неналежно або з простроченням. У таких ситуаціях можливе застосування аналогії закону, зокрема ст. 727 ЦК, згідно з якою дарувальник має право вимагати розірвання договору дарування

нерухомих речей чи іншого особливо цінного майна, якщо обдарований умисно вчинив злочин проти життя, здоров'я, власності дарувальника, його батьків, дружини (чоловіка) або дітей. Якщо обдарований учинив умисне вбивство дарувальника, спадкоємці дарувальника мають право вимагати розірвання договору дарування.

Договір дарування, як і спадковий договір, зумовлюється особистими відносинами дарувальника й обдарованого, відчужувача й набувача, укладається з добрим ставленням до обдарованого чи набувача, а тому містить особливі правила його розірвання, що не застосовуються до інших договорів. Загальною підставою для такого розірвання правочину є злісна невдячність обдарованого або набувача. Це обумовлено також і тим, що законом не може бути передбачено морального обов'язку для обдарованого та набувача, спрямованого на вдячність і повагу до дарувальника й відчужувача [17].

На нашу думку, випадок умисного вбивства відчужувача набувачем потребує нормативного регулювання, оскільки позиція Верховного Суду в частині застосування аналогії закону видається непереконливою, зважаючи на суттєву різницю в природі правовідносин, що виникають між дарувальником та обдарованим, а також між відчужувачем і набувачем.

Тому ст. 1308 ЦК доцільно доповнити частиною третьою такого змісту

«Якщо набувач учинив умисне вбивство відчужувача, спадкоємці відчужувача мають право вимагати розірвання спадкового договору».

Запропонована новація, по-перше, повною мірою відповідає справедливості, добросовісності й розумності як загальним засадам цивільного законодавства України (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК), по-друге, узгоджується із загальними засадами виконання зобов'язань, визначеними в гл. 48 ЦК.

Наступним питанням, що потребує законодавчого вирішення, є виконання спадкового договору після смерті відчужувача. Однією з визначальних ознак спадкового договору є правова можливість покладення на набувача обов'язку виконувати розпорядження відчужувача після

смерті останнього (ст. 1305 ЦК). Зазвичай у цьому разі на набувача покладаються обов'язки щодо проведення поховання відчужувача на певному цвинтарі або його кремація, організація та фінансування поминок, установа пам'ятника на могилі, облаштування місця поховання тощо. У юридичній літературі наведена ознака розглядається як свідчення нетиповості спадкового договору [18, с. 165].

До спеціальних способів забезпечення виконання спадкового договору належить серед іншого призначення відчужувачем особи, яка здійснюватиме контроль за виконанням спадкового договору після смерті відчужувача. Закон не визначає повноважень контролюючої особи, хоча потреба в цьому є, з урахуванням того що відчужувача в цей період уже немає в живих, тож він об'єктивно позбавлений можливості змусити набувача виконати договір. Крім того, незрозумілим залишається правовий статус особи, призначеної відчужувачем, адже вона не є стороною договору та третьою особою, на користь якої такий договір виконується. Проте зазначений суб'єкт є учасником договірних відносин за умови, що зобов'язання, породжуване спадковим договором, не припиняється зі смертю відчужувача.

Поглиблює проблему забезпечення виконання спадкового договору в окреслених правовідносинах імперативне положення ст. 1308 ЦК, відповідно до якого звернутися до суду з позовом про розірвання спадкового договору можуть лише відчужувач і набувач. Із цього приводу Ю.О. Заїка слушно наголошує, що виконання спадкового договору після смерті відчужувача за певних обставин може бути досить проблематичним, оскільки відсутній правовий механізм його реалізації. Покладення на нотаріуса обов'язків щодо контролю за виконанням спадкового договору набувачем має декларативний характер [19, с. 607].

Тому в ЦК доцільно окремо закріпити право контролюючої особи звернутися до суду з позовом про розірвання спадкового договору, а також базове повноваження такої особи щодо звернення до суду з позовом про зобов'язання набувача вчинити певні дії, визначені спадковим договором.

За таких обставин видається справедливим доповнити ст. 1307 ЦК положенням такого змісту:

«Особа, яка здійснює контроль за виконанням спадкового договору після смерті відчужувача, може звернутися до суду з позовом про зобов'язання набувача вчинити певні дії.»

Повноваження особи, яка здійснюватиме контроль за виконанням спадкового договору після смерті відчужувача, устанавлюються спадковим договором».

Додаткового ст. 1308 ЦК потребує спеціального застереження:

«Спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу особи, яка здійснює контроль за виконанням спадкового договору після смерті відчужувача, у разі невиконання набувачем розпоряджень відчужувача».

Запропоновані новації сприятимуть оптимізації механізму виконання спадкового договору в тому числі після смерті відчужувача. На нашу думку, удосконалення інституту спадкового договору в процесі оновлення приватного права України значно розширить застосування цього ефективного правового механізму розпорядження майном фізичної особи на випадок смерті.

Норми, що регулюють спадковий договір і структурно розміщені в гл. 90 ЦК, охоплюють інститут зобов'язального, а не спадкового права. Спадковий договір – це договір на випадок смерті, а не договір про спадкування. Концепція ЦК не дозволяє розглядати такий договір як вид спадкування поряд зі спадкуванням за заповітом і спадкуванням за законом. За своєю юридичною характеристикою спадковий договір є одностороннім, відплатним, консенсуальним. Досліджуваний інститут потребує оновлення в частині виконання спадкового договору. Зокрема, доцільно закріпити в цивільному законодавстві України застереження про можливість розірвання спадкового договору судом на вимогу особи, яка контролює виконання спадкового договору після смерті відчужувача, а також на вимогу спадкоємців відчужувача в разі умисного вбивства відчужувача набувачем. Додатково варто встановити базове повноваження

особи, яка контролює виконання спадкового договору після смерті відчужувача, щодо звернення до суду з позовом про зобов'язання набувача вчинити певні дії, визначені спадковим договором. Крім

того, з метою забезпечення належного виконання спадкового договору в законі важливо закріпити застереження, що повноваження контролюючої особи встановлюються договором.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. 264 с.
2. Буркацький Л.К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2008. 384 с.
3. Фурса Є.Є., Козяр-Скок Л.В. Окремі питання спадкування з іноземним елементом: консул, нотаріус, суд : монографія. Київ : Алерта, 2017. 384 с.
4. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін. ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2004. Кн. 2. 640 с.
5. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : АртЕк, 2020. 128 с.
6. Постанова Верховного Суду від 10 травня 2018 р., судова справа № 727/6443/16-ц, провадження № 61-5243св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74218552> (дата звернення: 01.05.2020).
7. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Оновлення (кодифікації та рекодифікації) цивільного законодавства України: досвід, проблеми та перспективи : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. 462 с.
8. Васильченко В. Спадковий договір: деякі міркування з приводу нормотворчості. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 10. С. 34–37.
9. Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. Довгерта. Київ : Український центр правничих студій, 2000. 336 с.
10. Майданик Р.А. Спадковий договір у цивільному праві України. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 90–105.
11. Печений О.П. Спадкове право. Харків : Фактор, 2012. 368 с.
12. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : монографія. 2-е вид. Київ : КНТ, 2007. 288 с.
13. Оновлення договірної регуляції приватноправових відносин в Україні : монографія / за заг. ред. А.Б. Гриняка, О.О. Кота, М.Д. Пленюк. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 488 с.
14. Луць В., Гриняк А. Окремі питання спадкового договору в цивільному праві України. *Юридична Україна*. 2009. № 9. С. 31–36.
15. Шевченко О. Заповіт як підстава спадкування. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 8. С. 36–39.
16. Мазуренко С.В. Особливості укладення спадкового договору. *Право України*. 2004. № 2. С. 111–114.
17. Постанова Верховного Суду від 5 грудня 2018 р., судова справа № 640/5594/17-ц, провадження № 61-17015св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78426075> (дата звернення: 25.05.2021).
18. Сучасні тенденції розвитку спадкового права (порівняльно-правове дослідження) : монографія / Ю.О. Заїка, Н.Б. Солтис, В.В. Проценко, Є.О. Рябоконт ; відп. ред. академік НАПрН України В.В. Луць. Київ : НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2015. 248 с.
19. Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів : колективна монографія / О.І. Виговський, Н.Ю. Голубева, С.Д. Гринько та ін. ; за ред. проф. А.С. Довгерта та проф. Є.О. Харитонova. Одеса : Гельветика, 2020. 674 с.